

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

МИХАЙЛЮК Віталій Павлович

*Суспільно-політичний
та соціально-економічний
розвиток українського села
в 70-х — на початку 90-х років*

Спеціальність: 07.00.01 — ІСТОРІЯ ГРОМАДСЬКИХ РУХІВ
І ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Автореферат дисертації на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук

Київ
1993

00802413 (1)

ЛБ 20.777

Роботу виконано на кафедрі історії України Луганського сільськогосподарського інституту

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
 Я.С.КАЛАКУРА

доктор історичних наук, професор
 П.П.ПАНЧЕНКО

доктор історичних наук, професор
 П.А.РУДИК

Провідна організація: Львівський сільськогосподарський інститут

Захист відбудеться "22" нової 1993 р. о 15.00 на засіданні спеціалізованої ради Д 068.18.05 в Київському університеті імені Тараса Шевченка /252601, м.Київ, вул.Володимирська, 60/.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка /вул.Володимирська, 58/.

Автореферат розіслано "22" вересня 1993 р.

Учений секретар спеціалізованої ради, доктор історичних наук, професор В.А.ГОРБАНЬ

7 В 25. 177

Актуальність теми дослідження. Проголошення державної незалежності України започаткувало новий період у її історії, пов'язаний з національно-державним відродженням і проведенням радикальних реформ у політичній та економічній системах. Глибокі зміни відбуваються в суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку села на основі переходу до ринкової економіки, утвердження різноманітних форм власності.

Докорінні зміни у політичній та економічній сферах потребують подолання негативних наслідків як у структурі, так і у суспільних відносинах аграрного сектора України. Вироблювана продукція сільського господарства відіграє виняткову значущість та незамінність у життєдіяльності людини і суспільства. Аграрний сектор пов'язаний з інтересами кожного громадянина. Високий рівень його розвитку є не лише основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення населення, а й важливим фактором політичної стабільності, успішного вирішення проблем державотворення, завдань переходу до ринкової економіки. Звідси випливає важливість і актуальність вивчення процесів, які відбуваються у суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку українського села.

Проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку села перебувають у центрі діяльності сучасних політичних партій, рухів, громадських організацій, особливо щодо форм власності та господарювання. Ці проблеми привертають увагу суспільствознавців, в першу чергу істориків, економістів, соціологів.

Дослідження суспільствознавців останнього часу характеризуються новими підходами щодо оцінки економічних та соціальних процесів на селі, створених тоталітарною адміністративно-партійною системою. Праці з аграрно-селянського питання, опубліковані наприкінці 80-х - на початку 90-х років, на відміну від попередніх публікацій, ґрунтуються на критичному аналізі документів сучасних політичних партій, нових законодавчих актів, періодичної преси, архівних матеріалів, висвітлюють особливості суспільно-політичного розвитку українського села в 70-80-х роках.

Найбільш характерними є положення про надання хліборобам вільного вибору напрямків трудової та господарської діяльності, повної власності на результати своєї праці; поширення на аграрний

сектор принципів ринкової економіки, еквівалентного обміну між промисловістю та сільським господарством на основі паритетного ціноутворення на їхню продукцію; створення необхідної ресурсної бази для соціально-економічного розвитку села, всебічного задоволення виробничих потреб і розвитку соціальної структури.

Суспільно-політичний і соціально-економічний характер мають вимоги щодо забезпечення рівних можливостей вільного культурного, духовного та інтелектуального розвитку всіх громадян, які проживають на території української держави, розширення умов для утвердження загальнолюдської моралі та гуманізму, громадської злагоди незалежно від їх світогляду чи вірувань.

Актуальність і новизна теми дослідження зумовлені й необхідністю всебічного і критичного аналізу суспільно-політичних і соціально-економічних процесів на селі з урахуванням програмних документів сучасних політичних партій і рухів, в яких міститься як фактологічний матеріал, так і альтернативні підходи до зміни економічного ядру в аграрному секторі в процесі утвердження української державності та переходу до ринкових відносин.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичні і соціально-економічні процеси, що відбуваються в селі в 70-х-80-хрр. і особливо в умовах утвердження української державності, зміни економічного ядру на основі принципів ринкової економіки.

Предметом дослідження виступає теоретично-ідеологічна та організаторська діяльність політичних партій, громадських організацій, робота законодавчих і виконавчих органів центральної влади, керівних структур агропромислового комплексу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 70-ті - початок 90-х років, коли загострилися суперечливі процеси і кризові явища у аграрному секторі України. У рамках вказаного періоду виділено етапи розвитку українського села відповідно до змін у суспільно-політичному і соціально-економічному житті України в цілому.

Відповідно до актуальності теми, з урахуванням сучасного рівня її наукової розробки, про це йдеться у першому розділі дисертації, визначено мету і завдання дослідження.

Мета дослідження: на базі всебічного аналізу типового факто-

логічного матеріалу, урахування положень програмних документів сучасних політичних партій та рухів, нових законодавчих актів з аграрно-селянського питання здійснити науковий аналіз вузлових проблем суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку українського села у 70-х - на початку 90-х років, розкрити концептуальні принципи, напрями і форми здійснення аграрної реформи в Україні та переходу сільського господарства до ринкової економіки.

Виходячи з поставленої мети дослідження, сформульовано такі зв'язки:

1. Дослідити тенденції суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку села в умовах командно-адміністративної системи, причини кризових явищ в аграрному секторі України.

2. Критично проаналізувати політику Комуністичної партії України в 70-80-х роках, діяльність місцевих партійних організацій, розкрити фактори неефективного розвитку колгоспно-радгоспної системи.

3. Дати теоретично-методологічне обґрунтування соціально-економічних та політичних передумов аграрних реформ в Україні.

4. Розкрити основні концептуальні підходи політичних партій та рухів до проблем розвитку сільськогосподарського виробництва України в умовах багатокладності та переходу до ринкової економіки.

5. Проаналізувати та показати дієвість нових законодавчих актів з аграрно-селянського питання у пошуку шляхів реформування економічних відносин та форм господарювання в аграрному секторі України.

6. Розкрити механізм реалізації аграрної реформи, наукового та кадрового забезпечення агропромислового виробництва в умовах утвердження багатокладності, переходу до ринку та зміни системи управління на основі органічного поєднання діяльності державних і самоврядних управлінських структур.

7. Проаналізувати роль громадських організацій у суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку українського села, здійсненні аграрної реформи.

8. Виявити етапи, позитивні і негативні моменти у процесі ре-

формування економічних відносин та форм господарювання у сільсько-господарському виробництві; перебудові організаційно-виробничої структури агропромислового комплексу України.

9. Сформулювати рекомендації, спрямовані на розширення й поглиблення радикальних змін на селі в умовах відродження української державності і проведення аграрної реформи.

Усі завдання вирішуватися як у конкретно-історичному, так і в історіографічному та джерелознавчому аспектах.

Наукова новизна дисертаційної праці визначається в основному тим, що вперше: в українській історіографії здійснено спробу розкрити теоретичну спрямованість загальної концепції аграрної реформи в Україні та механізм її реалізації; проаналізовано політичні та економічні аспекти реформування економічних відносин та форм господарювання на базі приватизації та утвердження багатоскладності у аграрному секторі України; обґрунтовано висновок, що перебудова організаційно-виробничої структури агропромислового комплексу, удосконалення галузевої та внутрігалузевої структури сільсько-господарського виробництва є найважливішими факторами зміни виробничих та формування ринкових відносин на селі; визначено місце і роль політичних партій, рухів і громадських організацій у суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку українського села; показано, що принципове значення в сучасних умовах має наукове, кадрове та інформаційне забезпечення аграрної реформи; розкрито вплив здійснення сучасної аграрної політики, проведення аграрної реформи, переходу до ринкової економіки на суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток не лише українського села, але й усієї суверенної України.

Апробація роботи. Основні висновки та результати, що містяться у дисертації, висвітлено у монографії "Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні /70-ті - початок 90-х років/", кількох брошурах, статтях і навчально-методичних посібниках загальним обсягом понад 20 др. арк. Наслідки проведення досліджень знішли відображення у доповідях на республіканській та міжвузівських наукових конференціях, які проводилися в Українському державному аграрному університеті /1991, 1992 рр./ та Луганському сільськогос-

подарському інституті /1993 р./ Розроблено перспективну тематику історичних досліджень з проблем суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку українського села в умовах утвердження державної незалежності та переходу до ринкової економіки. Матеріали дисертації використовувались при читанні курсу історії України та спецкурсів з питань державотворення та сучасної державної аграрної політики, при оформленні навчаних посібників з проблеми, складання нормативних актів з окремих питань проведення аграрної реформи.

Структура дисертації зумовлена основною метою і завданнями дослідження. Праця складається з вступу, п'яти розділів, висновків, таблиць і списку використаних джерел та літератури.

У першому розділі - "Стан наукової розробки, методологічні проблеми, основні джерела" - аналізуються праці /монографії, брошури, статті, тези доповідей на наукових конференціях/, присвячені історії суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку українського села у 70-х - на початку 90-х років, розкриття суті та шляхів проведення сучасної земельної реформи, характеру та напрямів економічних змін в аграрному секторі України на основі відстоювання піврадізму форм власності та господарювання і переходу до ринкових відносин.

При аналізі етапу розробки проблеми в дисертації критично переосмислено оцінки досліджень історіографічного характеру опублікованих у 70-80-х роках. Різних аспектів історіографії з аграрно-селянського питання торкались Л.І.Беренштейн, Я.С.Калюкура, П.П.Панченко, В.П.Плиск, Г.І.Сургай, В.П.Шеренговий та інші ^{1/}.

1/ Калюкура Я.С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань комуністичного будівництва // історіографічний нарис. - К., 1976; Плиск В.П. Аграрна політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму в радянській історичній літературі // Українських історичний журнал. - 1983. - №5. - С.135-143; Панченко П.П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства // Там же. - 1986. - №7. - С.26-33; Сургай Г.І. Продовольча програма СРСР в українській радянській літературі // Там же. - 1986. - №1. - С.100 -

але їх праці написані в характерному для традиційної радянської історіографії стилі вихвалення аграрної політики КПРС.

У публікаціях з аграрно-селянської проблематики, виданих у 70-х - першій половині 80-х років, відтворювались оцінки, сконструйовані на документах КПРС та Ради Міністрів СРСР, які носили командно-зобов'язковий характер. По суті, у більшості цих досліджень відображено лише матеріали позитивного характеру, що ілюстрували процес виконання партійних настанов. Критичний аналіз суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку села торкався лише низових організацій партії.

У 1983-1984 рр. з'явилися окремі роботи, автори яких більш критично показували стан сільськогосподарського виробництва, розкривали прорахунки у формах і методах діяльності сільських райкомів партії, колгоспних і радгоспних партійних організацій, деяких структур державних і господарських органів.

Після квітневого /1985 р./ пленуму ЦК КПРС, який проголосив курс на перебудову, і до кінця 80-х років опубліковані численні брошури та статті, захищено ряд дисертацій, в яких відобразилися як позитивні, так і негативні моменти, і з позицій нового мислення розглядалися уроки, які належало зробити для поліпшення стану справ у сільському господарстві.

Після проголошення державної незалежності України, зокрема у 1992 - на початку 1993 років, вийшли праці, у яких частково враховано концептуальні підходи сучасних політичних партій, громадських організацій, походження нових законодавчих актів з аграрно-селянського питання, нові явища у суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку українського села.

Значний фактологічний матеріал про зміни економічних відносин на селі у 70-80-ті роки зосереджено у публікаціях і дисертаціях О.О.Бондарчука, М.Ф.Дмитроченка, Г.П.Морія, В.П.Плиська, Г.І.

- 109; Беренштейн Л.Д. Наукова розробка проблеми розвитку агропромислового комплексу в історико-партійних дослідженнях // Там же. - 1988. - №2. - С.43-45; Шенгеновой В.П. Организаторская и идейно-воспитательная работа КПСС в аграрном секторе /Историкография проблемы. -70-80-е годы / : Автореф. дис. ... канд.истор. наук. - К., 1990; Певлов А.И. Социальные процессы на селе в 60-80-е годы / Вопросы методологии и историографии. - К., 1991 та ін.

Сургая, В.П.Шкварця ^{1/}. В них акцентується увага на двох процесах, що мали місце в Україні, як і в усьому колишньому СРСР. По-перше, з другої половини 70-х і до кінця 80-х років в аграрному секторі, як і в усіх галузях народного господарства, відбувалося надмірне усусупільнення власності на основі утвердження міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. По-друге, в другій половині 80-х років у сільськогосподарському виробництві вже з'явилися нові категорії хліборобів - орендарі, колективи сімейного підряду. Автори вказаних праць оспівували інтеграційні процеси, додержуючись думки, що основою виробничих відносин у аграрному секторі стануть міжгосподарські асоціації та агропромислові об'єднання. Такий підхід є необґрунтованим, бо наприкінці 80-х - на початку 90-х років вже відбувалося реформування колгоспів і радгоспів у нові структури колективних господарств і виникли перші селянські /фермерські/ господарства .

Вперше в історичній літературі поставив питання про хронічний характер кризових явищ у сільськогосподарському виробництві України П.П.Панченко ^{2/}.

Ряд важливих аспектів суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку аграрного сектора України після проголошення державної незалежності висвітлено у дисертаціях К.І.Левчука, Т.М. Саламатіної ^{3/}, працях про концептуальні підходи політичних пар-

- 1/ Дмитроченко М.Ф. На пути развития самостоятельности колхозов / Из опыта работы партийных организаций Украины. - Харьков, 1988; Плисюк В.П. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку суспільства. - К., 1988; Гаврилюк А.Е. Социальное обеспечение решения продовольственной проблемы. - К., 1989; Шкварець В.П. КПСС и колхозная демократия: Опыт, проблемы, уроки /1965-1985 гг. На материалах Украины/ : Автореф. ... доктор. ист. наук. - К., 1989; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс. - К., 1991; Бондарчук О.А. Агропромислені асоціації: пути становлення. - К., 1991.
- 2/ Панченко П.П. Ставлення українського села /60-80-ті роки/ // Український історичний журнал. - 1989. - №8. - С.3-14; Мого ж. Деформації в розвитку українського села у 80-х - на початку 90-х років // Там же. - 1992. - №1. - С.18-29.
- 3/ Левчук К.І. Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки /історико-політичний аспект/ : Автореф.... канд. ист. наук. - К., 1993; Саламатіна Т.М. Проблеми аграрних відносин в діяльності політичних партій України : Автореф. ... канд. ист. наук. - К., 1993.

тій до вирішення аграрно-селянського питання, суть і напрями сучасної аграрної реформи, форми і методи її проведення ^{1/}.

Аналіз причин кризових явищ в агропромисловому комплексі України, обґрунтування концептуальних підходів до формування багатопроцесної в аграрному секторі, показ шляхів реформування сільськогосподарського виробництва містяться у працях економістів і вчених-аграрників П.І.Гайдуцького, В.Г.Бременка, І.К.Лукінова, А.М.Малієнка, О.М.Онищенка, П.Т.Саблука, П.О.Стеблицького, А.А.Фесіна та В.В.Крчишина ^{2/}. У названих дослідженнях подається значний фактологічний матеріал про хід реформування колгоспів і радгоспів у колективні господарства на новій майновій основі, розвиток фермерства, результати господарювання у сільському господарстві в умовах переходу до ринку.

У дисертації проаналізовано тематичну спрямованість висвітлення матеріалу у вивчених працях /у рамках певного історичного періоду/. Автори розглядають насамперед суспільно-політичну і соціально-економічну обстановку в українському селі, причини кризових явищ у аграрному секторі України. Далі розкривається суть

-
- 1/ Див.: Сливсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. - К., 1990; Політичні партії на Україні /Беренштейн Л.Ю., Джос Ф.А., Лещук К.І. та ін. - К., 1991; Основні напрями реформи аграрного сектора незалежної України /Беренштейн Л.Ю.; Джос Ф.А., Диденко В.В. и др. - К., 1992; Нові законодавчі акти України з аграрно-селянського питання /Беренштейн Л.Ю., Галаган В.Я., Коломієць С.С. та ін. - К., 1992.
- 2/ Лукінов І. Економічний розвиток села і аграрна політика на сучасному етапі // Економіка України. - 1991. - №10. - С.3-14; Малієнко А.М. К вопросу о кризисных явлениях в сельскохозяйственном производстве Украины // Вісник аграрної науки. - 1991. - №7. - С.13-21; Онищенко О.М. До проблеми відносин власності в аграрній сфері при переході до ринку // Економіка України. - 1991. - №6. - С.3-13; Саблук П.Т., Фесіна А.А. Оренда в умовах економічної реформи. - К., 1991; Стеблицький П.А. Соціально-економічні умови розвитку фермерських господарств на Україні // Вісник аграрної науки. - 1991. - №8. - С.21-29; Крчишин В.В. До питання про аграрну політику суверенної України // Там же. - №12. - С.3-13; Гайдуцький П.І. Організація акціонерних і паянських об'єднань. - К., 1992; Яго ж. Пріоритети приватизації в агропромисловому комплексі // Вісник аграрної науки. - 1992. - №6. - С.6-9; Бременко В.Г. Продовольча політика держави // Віче. - 1992. - №7. - С.16-24; Онищенко О., Крчишин В. Про форми власності в аграрній сфері України // Економіка України. - 1993. - №3. - С.13-22.

концептуальних підходів сучасних політичних партій в проведенні аграрної реформи на основі плюралізму власності та господарювання. Спеціальні розділи присвячено аналізу напрямів та шляхів зміни економічного ладу в аграрному секторі України, переходу до ринкових відносин в усіх галузях народного господарства. Однак ще не висвітлюється суть концепції аграрної реформи в Україні, механізми її реалізації, шляхи реформування, стабілізації та розвитку агропромислового комплексу в перехідний до ринкових відносин період.

Дисертаційне дослідження показує, що більше публікацій присвячено 1976-1980 та 1982-1985 рр., і значно менше 1985-1990 рр. Це пояснюється старими підходами до періодизації, у центрі якої стояли партійні з'їзди і пленуми ЦК, зокрема липневий /1978 р./ і травневий /1982 р./ пленуми ЦК КПРС, які дослідники оцінювали своєрідними "віхами" вироблення аграрної політики. У зв'язку із цим головна увага зосереджувалася на висвітленні питань утвердження міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції й ходу реалізації Продовольчої програми. При цьому положення документів згаданих пленумів сприймалися як методологічні принципи розгляду та оцінки процесів у аграрному секторі.

Водночас у роботі констатується, що й досі відсутні праці історіографічного характеру, в яких би проводився аналітичний розбір досліджень економістів, вчених-аграрників з суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку українського села. Між тим, у них міститься значний фактологічний матеріал і достатньо обгрунтовані положення, оцінки та висновки концептуально-проблематичного характеру.

У розділі розкривається суть методологічних підходів до проведення історичних досліджень, показано, що у працях, виданих навіть на початку 90-х років, орієнтиром дослідників все ще залишалася марксистсько-ленінська ідеологія. Це призводило до оцінки явищ, подій лише з позицій класовості та політичних догм Комуністичної партії. В той же час у процесі становлення багатопартійності дослідники дедалі більше стали керуватися загальнолюдськими цінностями. Викликає об'єктивна необхідність відродження природного призначення історіографії як науки, покликаної неупереджено, з позицій правди і об'єктивності аналізувати проблеми суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку окремих країн та люд-

ства в цілому. В цьому плані в дисертації викладено погляди М.П. Драгоманова, М.С.Грушевського, І.Я.Франка з історіографії. М.П. Драгоманов вказував на важливість розгляду суспільства як цілісного живого організму, де постійно взаємодіють економіка, політика, соціальні відносини, духовна культура, де кожен елемент суспільства виступає як частина системного цілого. А це вимагає розкласифікування історичних явищ за родами і видами, використання не географічно-хронологічної, а логічної системи групування історичних даних, застосування аргументовано-полемічного тону при аналізі історичних явищ, подій, процесів. І.Я.Франко розумів історичний процес як об'єктивну закономірність. У працях "Мисль о еволюції в історії людськості" /1881-1882 рр./, "Причинки до історії України-Русі" /1912 р./ та інших він розглядає історичний процес як об'єктивну закономірність. У зв'язку із цим він різко критикував погляди на історію як результат діяльності видатних осіб. Історики, вказував І.Я.Франко, повинні не обмежуватися описанням подій та фактів, а розкривати об'єктивно діючі закони розвитку суспільних явищ, аналізувати взаємовідносини між соціальними групами, пов'язувати соціально-економічні проблеми з вирішенням національного питання. Важливого значення надавав І.Я.Франко комплексному дослідженню аграрних проблем у суспільно-політичному і соціально-економічному житті людства. М.С.Грушевський вважав, що професіонал-історик не може виступати з позицій нейтрального, скептичного дослідника. З урахуванням цього він вважав, що відношення історіографа до авторів рецензованих ним робіт повинно відрізнятися толерантністю суджень і стильовою тональністю, не допускаючи надто однобічних характеристик.

При аналітичному розгляді досліджень дисертант застосовував порівняльний метод. По-перше, на основі залучення матеріалів архівів різних міністерств, обласних адміністрацій та політичних партій і громадських організацій перевірялась достовірність фактологічного матеріалу, його типовість. По-друге, співставлялися узагальнення, висновки, які містяться у вивчених і проаналізованих працях, із положеннями концептуального характеру, що сформульовані у програмних документах і рішеннях політичних партій і рухів, працях вчених-аграрників, суспільствознавців української діаспори. По-третє, факти, дані, прізвиська звірялися з матеріалами від-

повідних повідомлень про реабілітацію осіб, що зазнали репресій в умовах тоталітарного режиму.

Джерельну базу дослідження становили опубліковані та архівні матеріали.

Опубліковані документальні матеріали можна умовно розподілити на декілька груп. Перша - це законодавчі та нормативні акти /закони та постанови Верховної Ради України, укази Президента України, розпорядчі документи Кабінету Міністрів України, міністерств, їх місцевих органів/. У документах президії та сесій Верховної Ради України, комісії агропромислового комплексу і соціального розвитку села зосереджені дані, оцінки з питань суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку села, про суть і хід сучасної аграрної реформи.

Друга - це програми, статуту політичних партій та рухів, матеріали їх з'їздів, конференцій, рішення керівних органів, програмні виступи керівників партій і рухів. Більшість політичних партій в 1989-1992 рр. приймали по два варіанти програм: один - на установчих зборах /з'їздах/; другий - на з'їздах, які відбулися після другої половини 1991 р. У перших - сформульовано цілі та завдання в період боротьби проти тоталітарного режиму і досягнення суверенності України. У других - нові завдання після проголошення державної незалежності України.

До третьої групи віднесено документи громадських організацій /Селянська спілка України, Рада колективних селянських підприємств України, Асоціація фермерів України, Асоціація підприємців України та ін./. В них відображено дані про кількісний та соціальний стан членів вказаних організацій, їх структуру, форми і методи роботи.

Четверту групу становлять матеріали, опубліковані у періодичних виданнях з актуальних проблем реформування сільськогосподарського виробництва. Вказані видання також умовно поділяються на три групи: а/ органи державних установ /"Голос України", "Урядовий кур'єр" та ін./; б/ газети політичних партій та громадських організацій /"Вільне слово", "Народна газета", "Рада", "Земля і воля", "Товариш", "Наш час", "Фермер - вільний селянин" та ін./; в/ незалежні видання /"Демократична Україна", "Сільські вісті",

"Правда України" та ін./.

На сторінках газет усіх орієнтацій друкувалися матеріали про цілі та конкретні завдання різних політичних партій з аграрно-селянського питання, можливі форми господарювання в сільськогосподарському виробництві в умовах плюралізму власності та ринкової економіки, про досвід реформованих колективних та перших фермерських господарств. У 1991-1992 рр. та у січні-травні 1993 р. з вказаних проблем у "Сільських вістях" опубліковано 56 статей, у газеті "Наш час" - 46, в "Урядовому кур'єрі" - 24.

У другому розділі - "Соціально-економічні та політичні передумови аграрних реформ в Україні" - проаналізовано положення, оцінки і висновки об'єктивних причин кризових явищ у сільськогосподарському виробництві. При цьому виділено три групи причин: а/ породжені самою природою тоталітарного режиму; б/ обумовлені командно-адміністративною системою періоду застою, які особливо виявилися у 70-80-х роках; в/ пов'язані з труднощами переходу до ринкових відносин.

В роботі проаналізовано праці вчених, в яких серед причин кризи у сільському господарстві та передумов глибоких аграрних реформ в Україні названі такі, як монополія однієї форми господарювання, заснованої на державній власності на землю, малоєфективне використання земельних угідь, відсутність технічних засобів для інтенсивного господарювання, надмірна централізація в керівництві аграрним сектором, відсутність кваліфікованих кадрів, складність демографічної обстановки /масова міграція населення, особливо молоді, із сільської місцевості у міста, промислові центри/, психологічний стан хліборобів /невіра у державну політику з аграрно-селянського питання/. Особливо підкреслюється, що криза у сільському господарстві породжена недосконалою структурою посівних площ, відсутністю стабільної кормової бази для тваринництва.

У працях ряду істориків, головним чином зарубіжних I/, причини неефективного розвитку сільського господарства пов'язуються із політикою КПРС, спрямованою на утвердження колгоспно-радгоспної

I/ Див.: Авторханов А. Империя Кремля / Советский тип колониализма. - Вильнюс, 1990; Бонца Д. История Советского Союза. - В 2-х томах. - М., 1990. - Т.1; Суостельний О. Украина: История. - К., 1991.

системи, систематичним збільшенням планів насильницького вилучення у хліборобів вироблюваної продукції, політичним і юридичним безправ'ям селянства. До найголовніших причин хронічної кризи у сільському господарстві України віднесена ліквідація сільськогосподарської кооперації на рубежі 20-30-х років, коли здійснювалася насильницька колективізація та масовий геноцид проти українського селянства шляхом депортації та штучного голоду.

Причини кризових явищ у аграрному секторі України у 70-х - 80-х роках представлені як деформації у суспільно-політичному та соціально-економічному житті, породжені диктатом держави, центральних органів влади та її надмірно чисельного апарату, дискримінаційною державною інвестиційною політикою, спотвореними відносинами центру і республік.

На відміну від традиційної радянської історіографії, яка обмежувалася з'ясуванням причин суб'єктивного характеру /слабка організаторська та ідейно-виховна робота райкомів партії, колгоспних і радгоспних парторганізацій, низька виробнича дисципліна, не-ефективна організація соціалістичного змагання тощо/, в дисертації показано, що справжні причини хронічної кризи в аграрному секторі України коренилися у самій соціально-політичній та економічній системі господарювання. Перша група причин - теоретично-ідеологічні. Марксизм-ленінізм довів до абсолюту постулат про переваги великого виробництва над малим, про несумісність приватної та суспільної власності. Це стало теоретичною основою аграрної політики КПРС, яка націлювала на надмірну концентрацію сільськогосподарського виробництва і утвердження агропромислової інтеграції, насильницьке зближення класів, перетворення селянства у різновид індустріального пролетаріату. Друга група причин - політичні: насильницька колективізація на основі експропріації майна хліборобів, репресії під фальшивим гаслом розкуркулювання, спровокування штучних голодів 1921-1922 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. Третя група причин - економічні: милітаризація економіки, форсована індустріалізація, перетворення сільського господарства у донора індустрії, непаритетний характер цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, грабіжницький характер заготівельної та податкової політики. Четверта група причин - відставання соціального розвитку села /незабезпеченість житлом, неакіо-

не комунально-побутове обслуговування хліборобів, низька і нестабільна оплата праці у колгоспах і радгоспах, відсутність соціального захисту працівників сільського господарства/. П'ята група причин - систематичне погіршення демографічної обстановки, масовий виїзд сільського населення, особливо молоді, що призвело до зменшення кількості працездатних працівників у колгоспах і радгоспах. Шоста група причин - погіршення екологічної обстановки, особливо на селі /варварське використання природних багатств, затоплення земель у зв'язку із будівництвом електростанцій, нагромадження на поверхні землі відходів, великий ступінь розорваності угідь України, зайнятість значних земельних площ під танкодромами та полігонами, аварія на Чорнобильській АЕС/. Сьома група причин - технічного характеру /низький рівень фондоозброєності, відсутність машої механізації/. Восьма група причин - технологічного характеру /відсутність науково обгрунтованої системи агрокультури, кондиційних сортів насіння, достатньої кількості мінеральних добрив і засобів захисту рослин/. Дев'ята група причин - неефективність системи управління аграрним сектором /безпосередньо у господарствах не дотримувалися принципів виробничої демократії, внаслідок чого селяни не брали безпосередньої участі у вирішенні питань організації виробництва, у суспільно-політичному житті/. Десята група причин - психологічного характеру /прихильність хліборобів до покори владним структурам, сприйняття політики КПРС і Радянської влади як такої, що відповідає їх інтересам/.

Вказані причини кризових явищ стали об'єктивною передумовою глибоких аграрних реформ в Україні. У дисертації показано, що з проголошенням суверенітету і державної незалежності України почали здійснюватися заходи щодо зміни характеру економічних відносин на селі, утвердження плюралізму власності та господарювання, перетворення селянина у справжнього господаря землі та виробленої продукції, рівноправного громадянина української правової демократичної держави.

У третьому розділі - "Концептуальні підходи до проблем аграрної реформи в Україні та механізму її реалізації у документах політичних партій і нових законодавчих актах" - розкривається суть, цілі та конкретні завдання радикальної земельної реформи, які сформульовані у програмах політичних партій і законодавчих актах про перехід до ринкової економіки.

Аналіз аграрних програм політичних партій проведено із урахуванням їх класифікації за політичними платформами. На основі співставлення положень, які містяться у програмах, обґрунтовано висновок про те, що з точки зору аграрно-селянського питання мають місце два концептуальних підходи. Перший – радикальний, якого дотримуються Українська християнсько-демократична партія, Ліберально-демократична партія України, Демократична партія України. Він спрямований на проведення якнайшвидшої деколективізації та утвердження приватної власності та господарювання в аграрному секторі. Другий підхід – еволюційний, який по суті відстоюють інші політичні партії. В їх програмах є положення про перехідний період, який передбачає одночасне існування різних форм господарювання: колективних, державних, індивідуально-селянських. Водночас йдеться про поступове утвердження плюралізму власності та господарювання, реформування колгоспів та радгоспів у колективні господарства на новій майновій основі, поєднання приватної та колективної власності і створення сприятливих умов для розвитку фермерства.

Найбільш докладно принципи аграрних перетворень сформульовано у програмних документах Української селянської демократичної партії та Селянської партії України. У програмі УСДП виділено спеціальний розділ "Селянське господарство", в якому визначені різні форми власності на землю і ліси: індивідуально-селянська /фермерська/, колективна, кооперативна, акціонерна, кооперативно-інтегрована та державна; право успадкування цієї власності. В той же час проголошено, що партія виступає за утворення різних організаційних і виробничих структур, асоціацій господарських селянських кооперативів, земельно-комерційного банку, агросервісних, комерційних, будівельних, побутових та інших фірм у селян. Українська селянська демократична партія домагається узаконення принципу рівноправності усіх категорій господарств – державних, кооперативних, фермерських, що організуються виключно на добровільних засадах. Характерно, що УСДП заявила про доцільність створення акціонерних товариств типу "місто – село" ^{1/}.

1/ Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991. – С.99-100; Плячидна С. Давайте мислити державно // Голос України. – 1992. – 24 червня.

Селянська партія України вважає, що для утвердження фермерства потрібен досить тривалий час. З урахуванням цього в її програмі вказано на доцільність збереження колгоспів і радгоспів, які мають бути реформовані на основі приватизації матеріально-технічних засобів виробництва відповідно до трудового внеску кожного трудівника у колективній власності. СелПУ акцентує увагу на принциповому значенні персоніфікації майна, визначенні паїв кожного трудівника в колективній власності. Водночас вона виступає й за визначення паїв членів колективу з наданням права безоплатного вилучення паїв з метою створення індивідуальних /фермерських/ господарств або вступу до дрібних кооперативів, акціонерних об'єднань тощо^{1/}.

Отже, основу цілей та конкретних завдань більшості політичних партій з аграрно-селянського питання становить плюралізм власності та господарювання, їх рівноправність і паралельно-одночасний розвиток у перехідний до ринкових відносин період.

У дисертації підтримано пропозиції, висновки, висловлені на наукових конференціях щодо надання юридичного права хліборобам у виборі форми власності та господарювання; необхідності роздержавлення і приватизації власності у колгоспах і державних господарствах, поступового утвердження тут різних форм власності /індивідуальної, сімейної, кооперативної тощо/, добровільного їх перетворення в акціонерні товариства, асоціації кооперативів, агрофірми та ін.; доцільності перерозподілу національного доходу на користь села з метою створення тут на принципах ринкової економіки виробничої та соціальної інфраструктури, орієнтованих на нові форми виробництва на селі; встановлення стабільних державних гарантій щодо закупівель та реалізації сільськогосподарської продукції за ринковими цінами та забезпечення еквівалентного обміну між містом і селом; законодавчого забезпечення становлення і розвитку фермерства /виділення землі, пільгове кредитування, створення малої механізації/^{2/}.

1/ Грузін В. Як селу вийти з кризи: ось що пропонує Селянська партія України // Сільські вісті. - 1992. - 23 червня.

2/ Поточний архів Міністерства сільського господарства і продовольства України. Про основні напрями реформування власності в агропромисловому комплексі // Матеріали науково-практичної конференції, 8-9 грудня 1992 р., м.Київ. - Грудень 1992 р.

Проведений у розділі аналіз законодавчих актів з аграрно-селянського питання, прийнятих після проголошення суверенності України /липень 1990 р./, зокрема Закони "Про економічну самостійність України", "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України", "Про колективне сільськогосподарське підприємство", "Про селянське /фермерське/ господарство", "Про плату за землю", новий Земельний кодекс України, - дозволив розкрити суть та основні риси аграрної реформи в Україні в перехідний до ринкових відносин період. Водночас виділені такі принципово важливі положення, як: а/ одержання виробниками продовольства основної частини новостворюваної вартості, високих доходів, які у перспективі стануть головним джерелом соціально-економічного розвитку села; б/ забезпечення багатодифункціонального розвитку села - поряд з високопродуктивним аграрним сектором, якому треба надати пріоритетні умови, село повинно мати промисловість по переробці сировини і виробництву продуктів харчування; в/ формування на принципах ринкової економіки виробничої та соціальної інфраструктури, орієнтованих на нові форми виробництва на селі; г/ відродження малих сіл, формування тут виробничих і соціальних об'єктів, розвиток на цій основі селянських /фермерських/, орендних і кооперативних господарств, підсобних народних промислів, розміщення малих промислових підприємств, об'єктів рекреації; д/ формування, у тому числі й за участі іноземних інвестицій, сучасної промисловості, яка б задовольняла би потреби села в різноманітних засобах виробництва, зокрема таких, що забезпечують впровадження прогресивних технологій та використовуються у дрібних і середніх за розміром господарствах; е/ розвиток продовольчого комплексу України в напрямі інтеграції із світовим ринком, стимулювання експорту продовольства, випуску екологічно чистої продукції, забезпечення конкурентоспроможності виробників.

З метою прискорення змін економічних відносин на селі у квітні-травні 1993 р. розроблено "Загальну концепцію аграрної реформи в Україні та механізм її реалізації", в якій визначено стратегічні напрями та тактичні прийоми реформування, стабілізації та розвитку агропромислового виробництва у перехідний до ринку період /формування нормативно-правової бази земельної реформи; здійс-

нення програми приватизації у аграрному секторі; перебудови організаційно-виробничих структур на основі формування багатуукладності; реформування фінансово-кредитної, податкової та цінової системи; відродження і соціальний розвиток села; захист і оздоровлення екологічного середовища; пріоритетність виробництва матеріальних ресурсів для сільського господарства.

У розділі відображено матеріали про дієвість концептуальних підходів до вирішення аграрно-селянського питання. В дисертації доводиться необґрунтованість тверджень деяких авторів про багатопланову і ефективну роботу Української селянської демократичної партії, Української республіканської партії, Руху по роз'ясненню хліборобам їх аграрних програм. Соціологічні дослідження показують, що аграрні платформи сучасних політичних партій відомі незначній кількості населення України. Не всі партії мають можливість висвітлювати свої цілі з парламентської трибуни, адже багато з них не представлені не лише у Верховній Раді України, але й у місцевих Радах. Майже втричі зменшилося надходження періодичної преси до сільських бібліотек та безпосередньо сільським жителям. По суті перестали надходити офіційні видання - "Відомості Верховної Ради України", збірники нормативних актів. Невеликими тиражами видаються газети політичних партій. Це значною мірою утруднює доведення до хліборобів нових законодавчих актів з аграрно-селянського питання, інформації про політичне й економічне життя в Україні, в тому числі у аграрному секторі.

У четвертому розділі - "Роль громадських організацій у суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку сучасного українського села" - проаналізовані документи громадських організацій /політичні заяви, статuti/, які безпосередньо діють серед хліборобів. Відповідно до цього визначено, що в Україні діють громадські організації з різною спрямованістю та структурою: а/ об'єднання громадян певних політичних та ідеологічних поглядів; б/ громадсько-творчі організації за професійними ознаками; в/ організації господарсько-комерційного напрямку; г/ організації, створені з благодійними цілями; д/ спортивні організації та об'єднання.

До проголошення державної незалежності України питання про місце і роль громадських організацій у вирішенні продовольчої

проблеми у 70-80-х роках висвітлювалися здебільшого однозначно: усі вони розглядалися як помічники КПРС і провідники її політики. Увага акцентувалась на діяльності громадських організацій щодо розвитку соціалістичного змагання, створення мобільних виробничих колективів для проведення посівної кампанії та збирання врожаю, заготівлі понадпланової сільськогосподарської продукції. В цілому роль громадських організацій у суспільно-політичному і соціально-економічному житті значно перебільшувалася. Це в першу чергу стосується оцінки діяльності комсомольських і профспілкових організацій. Між тим, профспілки не виконували свою основну функцію - захист інтересів хліборобів, забезпечення їх прав як виробників і громадян. Комсомольські організації не стали захисниками молодих працівників сільського господарства. Це і було однією з причин відходу значної кількості комсомольців від участі у роботі низових осередків та від суспільно-політичного життя села взагалі.

У дисертації висвітлено два основних напрями діяльності громадських організацій в умовах проведення земельної реформи. Перший - пропагандистсько-роз'яснювальний, націлений на доведення до хліборобів своїх цілей, нових законодавчих актів з аграрно-селянського питання, організацій консультацій про нові форми господарювання. Другий напрям відображає участь громадських організацій у практичному здійсненні аграрної реформи, постановці актуальних проблем соціально-економічного характеру. Здебільшого вказані заходи здійснюються у взаємозв'язку, доповнюючи один одного.

Серйозний вплив на хліборобів справляє Селянська спілка України, яка об'єднує селян, робітників, службовців, інтелігентів, студентів, учнів та інші верстви населення, незалежно від національності, віросповідання, причетності до партій, союзів, рухів та інших громадських організацій. Такий висновок зроблено на основі даних про чисельність та структуру Селянської спілки України та про спрямованість її багатопланової діяльності. Вона налічує 1,6 млн. осіб, у її складі 360 районних і близько 10 тис. первинних осередків /у колгоспах, радгоспах, колективних господарствах, створених на новій майновій основі, в учбових сільськогосподарських закладах/ ^{1/}. Селянська спілка України проводить лекції, бе-

I/ Див.: Голос України. - 1992. - 4 лютого.

сиди, консультації серед різних категорій хліборобів, підтримує заходи щодо реформування колгоспів і радгоспів, розвитку фермерства. З ініціативи та за участю її членів створюються сільськогосподарські кооперативи.

Багатопланову роботу веде Всеукраїнська рада колективних сільськогосподарських підприємств, яку очолює голова колективного сільськогосподарського підприємства "Авангард" Коропського району Чернігівської області О.Г.Боровик. За її поданням Всеукраїнська конференція представників сільськогосподарських підприємств 16 грудня 1992 р. прийняла Положення про представницькі органи колективних сільськогосподарських підприємств України, про визначення їх функцій та форми діяльності /представляти і захищати законні інтереси підприємств у державних органах та громадських організаціях, здійснювати контроль за діяльністю створених ними міжгосподарських формувань, брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи /збори, мітинги, демонстрації тощо/, вносити пропозиції до органів влади і управління тощо. У січні 1993 р. президія Всеукраїнської ради колективних сільськогосподарських підприємств затвердила "Положення про фонд соціального страхування членів колективних сільськогосподарських підприємств України". Всеукраїнський з'їзд представників сільськогосподарських підприємств у травні 1993 р. визначив шляхи не лише реформування колгоспів, але й переходу до діяльності в умовах ринку і конкуренції.

Виразником інтересів хліборобів, що стали на шлях індивідуального господарювання, є Асоціація фермерів України. На початку 1992 р. вона діяла як єдина громадська організація. Після другого з'їзду /грудень 1991 р./ стався розкол - з АФУ вийшла група В.В.Гордієнка, яка певний час також називалася Асоціацією фермерів України, а у 1993 р. проголосила себе партією вільних селян. Її підтримують близько 10% фермерських господарств. Ця партія виступає за якнайшвидший розвиток фермерства на основі повної ліквідації колективних і державних підприємств у аграрному секторі.

Асоціація фермерів України, президентом якої є народний депутат України М.І.Шкарбан, впливає на 90% фермерських господарств. Вона домагається поетапного утвердження фермерства на основі створення для цього юридично-правових та матеріально-технічних умов

і у рамках багатокладності. За поданням Асоціації фермерів України внесено принципово важливі зміни і доповнення до Закону України "Про селянські /фермерські/ господарства". Осередки Асоціації фермерів України проводять роз'яснювальну роботу серед хліборобів, слідкують за виконанням законодавчих актів про селянські /фермерські/ господарства, виступають на захист інтересів першопроходців у фермерському русі.

Інтереси певних верств хліборобів представляє Спілка орендарів і підприємців України. Надзвичайний з'їзд Спілки, який відбувся 16-17 травня 1993 р., прийняв рішення про активізацію її членів у суспільно-політичному та соціально-економічному житті українського села, доцільність участі у виборах представницьких органів, шляхи підвищення ефективності господарювання орендарів.

Розділ містить відомості про діяльність громадських організацій підприємств, які сформувалися в 1993 р. і мають відношення до аграрно-селянського питання. Йдеться про Національну Асамблею України, Всеукраїнське об'єднання підприємців, Союз незалежних підприємців України, які виступають за залучення хліборобів до підприємництва, сприяння відродженню традицій українського селянства, утвердження багатокладності у аграрному секторі України. Найбільш радикальні заходи відображені у документах Національної Асамблеї підприємців України, яка відстоює широкомасштабну програму приватизації земель, пріоритетне право на приватизацію тих, хто її обробляє /членів колгоспів, працівників радгоспів, власників особистих господарств, садових і дачних ділянок/. Національна Асамблея підприємців України підтримує ідею створення на базі приватної власності колективних господарств - сімейних ферм, кооперативів чи асоціацій фермерів, акціонерних підприємств, асоціацій сільськогосподарських кооперативів.

У квітні 1993 р. створено Лігу підприємств-аграрників України. До її складу ввійшло близько 900 великих та малих фірм, які тією або іншою мірою обслуговують сільськогосподарських виробників. Вона відстоює право вільної діяльності працівників комерційних організацій по закупівлі і переробці сільськогосподарської продукції, постачання колективних сільськогосподарських підприємств і селянських /фермерських/ господарств технікою, паливом, будівельними матеріалами, добривами.

У дисертації показано роль у суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку села споживчої кооперації, яка об'єднує понад II млн. осіб^{1/}. Її товариства ведуть не лише роботу по закупівлі та реалізації сільськогосподарської продукції, але й роз'ясненню сільському населенню ряду законів з аграрно-селянського питання, податкової та цінової політики. Керівництво споживчої кооперації виступає проти приватизації майна та створення на цій базі комерційних структур. Водночас висуваяться вимоги про відновлення прав кооперації на переробку сільськогосподарської продукції, що призведе не лише до кращого зберігання впроцьобованої продукції, але й поліпшить постачання нею як членів товариств, так і мільйонів сільських жителів.

На основі конкретного фактологічного матеріалу оцінюється діяльність культурно-освітніх організацій - "Просвіти" і "Знання". Перша із них проводить заходи з історії України, з української культури, пропагує традиції хліборобів. Її осередки виступають організаторами масових акцій, присвячених ювілеям корифеїв української літератури та мистецтва, видатним діячам, історичним і скорботним подіям. Товариство "Знання" України, беручи участь у культурно-освітній роботі, основну увагу приділяє роз'ясненню масам економічної політики, суті та шляхів проведення аграрної реформи, проведенню консультаційної роботи серед усіх категорій хліборобів.

Аналіз численних публікацій дозволив обґрунтувати висновок про те, що в умовах, коли більшість політичних партій не мають своїх осередків у виробничих колективах і навіть у великих населених пунктах, роль багатьох громадських організацій у проведенні роз'яснювальної роботи є значна. Їх осередки справляють певний вплив і на суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток країни.

У п'ятому розділі - "Реформування аграрних відносин в Україні в умовах утвердження багатуокладності та переходу до ринку" - проаналізовано основні етапи реформування колгоспів і радгоспів у нові форми господарювання на основі змін у майнових засадах.

Перший етап охоплював 70-ті - першу половину 80-х років, ко-

---

^{1/} Бабенко С. Кооперація на роздоріжжі // Урядовий кур'єр. - 1993. - № 17-18. - 4 лютого.

чи на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції відбувалося ще більше усусіднення і одержавлення власності; згортання товарно-грошових відносин, розселення українських хліборобів. Процес укрупнення колгоспів і перетворення їх у радгоспи подавався у працях 70-80-х років як прогресивний, який нібито одривав піднесенню сільського господарства, вдосконаленню виробничих відносин на селі, подолання суттєвих відмінностей між містом і селом, збільшенню індустріальної та сільськогосподарської праці. На практиці, як стало очевидним у 80-х роках, цей процес призвів до посилення кризових явищ у аграрному секторі. Укрупнення колгоспів супроводжувалося подальшим розселенням хліборобів, оголошенням тисяч сіл безперспективними і значним падінням рентабельності господарств-гігантів. Перетворення багатьох колгоспів у радгоспи призвело до безвідплатного передання основних фондів таких господарств у розпорядження державних органів, різних організацій на суму близько 1 млрд. карбованців /у цінах того часу/. По суті по відношенню до членів колгоспів, перетворених у радгоспи, була застосована експропріація на користь держави.

У рамках другого етапу /друга половина 80-х років/ відбулося не лише розукрупнення штучно створених господарств-гігантів, а й деяка зміна внутрішньогосподарської структури самих колгоспів і радгоспів. Виявом цього стало впровадження колективного підряду і орендних відносин. На їх основі вдосконалювалися не лише форми організації та оплати праці, але й утверджувалися принципи самоуправління, задучення виробників до управління справами господарств. Цей процес оцінюється як поява нових форм організації виробництва, розвитку принципів виробничої демократії та створення умов для творчої, більш високопродуктивної діяльності працівників.

Третій етап розпочався наприкінці 1990 - у першій половині 1991 рр., коли ряд колгоспів реформувалися у колективні господарства на новій майновій основі. У цей же час розгорнулася боротьба політичних сил навколо суті та форм проведення аграрної реформи. Документи політичних партій свідчать про два основних підходи до проведення реформи: а/ реформування колгоспів і радгоспів у колективні господарства на новій майновій основі; б/ формування і розвиток селянських /фермерських/ господарств різних типів - сімейних і із застосуванням найманої праці.

На стартовому етапі аграрної реформи вирішуватися проблеми організаційно-структурного характеру: а/ трансформація колгоспів і радгоспів у колективні господарства-об'єднання власників на основі пайвання /персоніфікації/ вартості основних засобів та умовного розподілу землі; б/ приватизація через акціонування і викуп переробних підприємств та обслуговувальних структур за участі сільських виробників; в/ реорганізація структури управління АПК; г/ зміна системи сільськогосподарської продукції; д/ створення приватних товарних господарств у вигляді фермерських; є/ створення ринкової інфраструктури села /економічної та технологічної/; ж/ підготовка до реалізації товарної сутності землі через бонітування, картографування у необхідних умовах.

У розділі розкрито особливості становлення багатокладності у аграрному секторі України. По-перше, показано, що крупні сільськогосподарські підприємства одразу приватизувати недоцільно. Такі об'єднання слід спочатку передати в оренду - як в цілому, так, особливо, їх підрозділи. На певному етапі стане можливим приватизувати саме підрозділи на пайових засадах /сертифікація/, а також акціонування - перетворення в акціонерні підприємства. По-друге, реформування власності на селі спрямоване на подолання відчуження трудівників села від засобів виробництва і виробленої продукції, створення умов формування багатокладної економіки, розвиток конкуренції та підприємництва, докорінні зміни мотивації селян до праці. Воно здійснюється шляхом приватизації власності через пайвання і акціонування колективних та кооперативних господарств, роздержавлення підприємств, демонополізацію виробництва, комерціалізацію збуту продуктів та надання послуг. Колгоспи на добровільних засадах трансформуються у колективні сільськогосподарські підприємства, спілки селян, асоціації кооперативів, акціонерні господарства та інші формування. Колективні сільськогосподарські підприємства, які ґрунтуються на колективно-приватній власності на землю та засоби виробництва, в перехідний період до ринку залишаються вирішальним виробником сільськогосподарської продукції. По-третє, зберігаються держгоспи, агроцехи підприємств. Водночас частина з них приватизується. Роздержавлення власності радгоспів, сервісних, заготівельних та інших підприємств здійснюється шляхом передачі їх фондів в оренду з наступним викупом або перетворенням

державних підприємств у колективні, кооперативні, акціонерні, корпоративні. У державній власності залишаються дослідні, елітно-насінницькі, навчально-дослідні господарства учбових закладів, науково-дослідних організацій, машинно-випробувальні станції, племенні заводи та ін. По-четверте, розвиваються орендні відносини та збільшується кількість селянських /фермерських/ господарств. По-п'яте, створюються спільні сільськогосподарські підприємства на основі інвестування іноземного капіталу.

Відбуваються серйозні зміни і у системі управління: розширюються можливості для органічного поєднання діяльності державних і самоврядних управлінських структур по вирішенню організаційно-економічних та соціальних проблем розвитку аграрного сектора. Державні органи управління агропромислового виробництва застосовують заходи, спрямовані на забезпечення виконання контрактних угод з товаровиробниками. Самоврядні структури формуються на добровільних засадах за спільними економічними інтересами товаровиробників, розвиваючи при цьому горизонтальні та вертикальні виробничо-господарські зв'язки. Створюються і розвиваються асоціації, корпорації, фірми, інші кооперативні та державно-кооперативні формування.

Аналіз фактичного матеріалу дозволив зробити висновок, що найбільшого розвитку дістали асоціації лановиків. До червня 1993 р. у такі господарства перетворилися понад 3 тис. колгоспів. На їх основі сформувалися також 418 союзів кооператорів та 1286 селянських акціонерних товариств, понад 1000 селянських спілок I/.

У більшості реформованих господарств зберігаються сутність і функції трудового колективу, діяльність яких базується на принципах виробничої демократії. Такі господарства є: а/ осередком українського суспільства, в якому поєднуються громадські, групові та індивідуальні інтереси хліборобів; б/ організованою спільністю людей, об'єднаних конкретним видом суспільно-корисної діяльності на основі власності та відносин співробітництва, взаємодопомоги і власної відповідальності, спільних інтересів, ціннісних орієнтацій.

У багатьох випадках реформування колгоспів та радгоспів зводилося лише до зміни назви, а по суті вони залишалися державними

I/ Поточний архів Міністерства сільського господарства і промисловості України. Інформація про хід аграрної реформи. - Київ, травень 1993 р.

негоспрозрахунковими підприємствами; головним завданням яких була здача продукції державі за цінами, що навіть не відшкодовують витрати на її виробництво. При аналізі перспектив нерентабельних колгоспів і радгоспів автор прийшов до висновку про необхідність їх ліквідації і утворення на цій базі зони фермерських господарств.

В дисертації оцінюються дані соціологічних досліджень щодо форм власності та господарювання в аграрному секторі. Більшість голів колгоспів виявилась не готовою до зміни економічного ладу в сільському господарстві. Водночас акцентовано увагу на недоліках у розвитку фермерства, породжених невиконанням законодавства з аграрно-селянського питання, слабкою роботою різних ланок державних органів, опором, який чиниться рядом керівників господарств щодо надання землі, матеріальної підтримки тих, хто виявив бажання стати фермером.

На початку 1993 р. в Україні діяли майже 17 тис. фермерських господарств, що становило 0,5% від кількості сільських жителів. Всього ж до цього часу виявили бажання стати фермерами близько 3% хліборобів. Характерні й дані про кількість працівників у фермерських господарствах: на початку 1993 р. їх кількість досягла 30 тис. /в середньому по два на кожне господарство/. При цьому протягом року за наймом працювало близько 6 тис. Більшість фермерських господарств була середньопродуктивною, 6% - високопродуктивними, 10% - збитковими ^{1/}.

У розділі узагальнено та проаналізовано дані про соціальний склад фермерів України. Більшість з них становили спеціалісти різної кваліфікації /агрономи, інженери-механіки, зооінженери/. Переважали люди віком від 31 до 50 років - майже 70% від їх загального складу. Понад 18% - люди у віці понад 50 років і демобілізовані офіцери, а також громадяни, що повернулися в село із міст, промислових селищ і створили сімейні фермерські господарства ^{2/}.

Дані про державні заготівлі сільськогосподарської продукції,

1/ Поточний архів Асоціації фермерів України. Інформаційні матеріали про розвиток селянських /фермерських/ господарств. - Березень 1993 р.

2/ Рубанець М. Своя земля // Урядовий кур'єр. - 1992. - №24. - 15 лютого.

які виявлені в офіційних джерелах, стверджують, що фермери не на здатні конкурувати з колгоспами і радгоспами, які залишилися монополістами у постачанні населення продуктами харчування і ряду галузей промисловості сировинно, а само фермерство ще не оформу-валося як загальноукраїнський соціальний прошарок.

При висвітленні місця та ролі сільськогосподарської кооперації у структурі сучасного українського села автор прийшов до висновку, що в умовах переходу до ринкової економіки кооперативи виступають мобільними формами господарювання, які спроможні швидко реагувати на потреби ринку, з своєрідних шкіл бізнесу, шкіл виховання ділових людей. В майбутньому на базі кооперативних принципів можуть формуватися підприємства акціонерного типу - корпорації, в яких на рівноправних засадах будуть діяти як індивідуальні селянські, так і різні за організаційною формою та юридично-правовими засадами колективні та державні сільськогосподарські підприємства.

На основі аналітичного розгляду суспільно-політичної та соціально-економічної обстановки, яка склалася в українському селі в процесі проведення аграрної реформи, обґрунтовується положення про неправомірність розглядати сучасне село як колгоспне та застосувати по відношенню до селянства поняття "колгоспне". Дисертант поділяє думку, що до працівників аграрного сектора правомірно застосувати поняття "хлібород".

У висновках сформульовано основні підсумки дослідження, викладено рекомендації наукового і практичного характеру.

По-перше, немає підстав оцінювати аграрну політику КПРС у 70-80-х роках як науково-комплексну, реалістичну і розраховану на різке піднесення сільськогосподарського виробництва. Більш того, наведені дані та матеріали аналітичного характеру підтверджують, що в основі цієї політики лежав принцип екстенсивного ведення сільського господарства, прихильність до збереження колгоспно-радгоспної системи.

Незважаючи на це в надрах хліборобів визрівали ідеї відновлення селянських /фермерських/ господарств. Це призвело до того, що ухвалені рішення нерідко не сприймалися місцевими партійними, державними, сільськогосподарськими органами. Лінія на розвиток

орендних відносин в ці л роки базувалася на колгоспно-радгоспній системі. Це не призвело до докорінних змін у характері економічно-виробничих відносин в аграрному секторі України. Збереження існуючих форм господарювання посилило кризові явища в сільському господарстві, які ще більше поглибилися у зв'язку з укладенням політичної обстановки у колишньому СРСР, в тому числі в Україні. Політична і економічна обстановка, яка склалася наприкінці 80-х - на початку 90-х років об'єктивно вимагала внесення принципових змін в аграрну політику.

По-друге, з проголошенням державної незалежності України виникли можливості радикальних змін у законодавстві з аграрно-селянського питання. В умовах формування політичного плюралізму визначилися різні підходи до здійснення радикальної аграрної реформи, які знайшли своє відображення в програмних документах сучасних політичних партій та нових законодавчих актах з аграрно-селянського питання.

По-третє, основним напрямом радикальної земельної реформи стає докорінна зміна економічного ладу в аграрному секторі України, створення сприятливих умов для включення його до системи ринкових відносин. У проблемно-теоретичному плані обґрунтовано висновки про те, що у процесі проведення земельної реформи мають утверджуватись багатокладність і різноманітні форми господарювання у сільськогосподарському виробництві. Головним шляхом досягнення цього визнає реформування колгоспів і радгоспів у нові форми господарювання - селянські /фермерські/, кооперативні, акціонерні, об'єднання паївників.

По-четверте, серед об'єктивних факторів, які стримують проведення радикальної земельної реформи названо загальну політичну і економічну кризу в Україні, слабкість влади, порушення існуючих законів, різке падіння виробництва.

До специфічних причин, які стримують процес проведення аграрної реформи, віднесено: а/ недосконалість законодавства з аграрно-селянського питання; б/ недостатня увага до розвитку сільськогосподарського виробництва з боку виконавчих органів влади, особливо місцевих; в/ зменшення капіталовкладень у розвиток аграрного сектора; г/ психологічна невідповідність людей до змін еко-

номічного ладу в сільськогосподарському виробництві; д/ невиконання законодавчих і нормативних актів щодо розвитку фермерства; е/ відсутність досконалої інфраструктури на селі.

По-няте, принципове значення має усвідомлення докорінних відмінностей спроб реформування колгоспів і радгоспів у колективні господарства у 70-80-х роках і в умовах радикальної аграрної реформи початку 90-х років. У 70-80-х роках, коли створювалися міжгосподарські підприємства /організації/ та агропромислові об'єднання, відбулося ще більше усуспільнення і одержавлення власності, утвердилась монополія господарств-гігантів у виробництві сільськогосподарської продукції.

На початку 90-х років різко змінився напрям реформування колгоспів і радгоспів у нові форми господарювання. Відбувалося не лише розукрупнення штучно створених господарств-гігантів, а й зміна внутрішньогосподарської структури самих колгоспів і радгоспів. Почали впроваджуватися сімейний та колективний підряд, оренда, госпрозрахунок, які певною мірою оприяли зміні виробничих відносин, підвищенню ролі хлібороба, як господаря. Водночас виникли нові форми колективних господарств, частина колгоспів реформувалась у спілки пайовиків, асоціації кооперативів, акціонерні товариства. Виникали кооперативні кредитні та машинно-тракторні товариства фермерів, утверджувались і агропромислові асоціації, суб'єктами яких ставали виробники, незалежно від того, яку форму господарювання вони обрали.

Аналіз проведення аграрної реформи дає підстави обґрунтувати такі науково-практичні положення:

- різні уклади у сільському господарстві не є непримиренні антиподи, по відношенню до кожного з них держава покликана здійснювати зважені заходи щодо оподаткування, кредитування, наукового забезпечення тощо;

- з часом кожний уклад посяде в економіці таке місце, яке визначається його реальними можливостями, рівнем ефективності і внеском у народногосподарські потреби;

- штучна - і тим більше форсована - деколективізація і насильницький розпуск радгоспів загрожує соціально-економічними витра-

тами, які можуть призвести до небажаних політичних наслідків; будь-який варіант, нав'язаний згори, суперечить принципам добровільності, є насильницьким впровадженням багатукладності; за всієї перспективності селянських /фермерських/ господарств їхнє ставлення з багатьох причин /матеріальних, психологічних, організаційних тощо/ буде повільним; будь-яке штучне прискорення процесу фермеризації стане шкідливим не тільки за соціальними наслідками, а й для самої, безумовно прогресивної, ідеї;

- поряд з основними укладами на селі - колективним, державним і приватно-фермерським - розвиваються проміжні та перехідні форми /орендні, агропехи підприємств, спільні підприємства в використанні іноземних інвестицій/, які слід розглядати як рівноправні з основними формами господарювання;

- в умовах утвердження багатукладності важливо створити більш сприятливі умови для подальшого нарощування виробничого потенціалу особистих присадибних господарств, питомо вага яких у продовольчому забезпеченні буде зростати.

Проведення аграрної реформи, зміна економічного ладу в аграрному секторі призводить до докорінних змін у соціальній структурі хліборобів. При цьому визначено такі їх категорії: а/ колгоспники /члени колгоспів, які ще діють за статутами сільськогосподарських артілей/; б/ аграрний загін робітників /в радгоспах та підприємствах матеріально-технічного обслуговування сільськогосподарського виробництва/; в/ члени колективних господарств на новій майновій основі /акціонерних товариств, асоціацій пайовиків, кооператорів/; г/ орендарі; д/ фермери; е/ сільськогосподарська виробнича інтелігенція. Наявність різних категорій оцінюється як відродження класу вільного українського селянства, поновлення його традицій, передумова розвитку підприємництва та творчої праці виробників сільськогосподарської продукції, конкурентноспроможності різних форм господарювання, більш активної їх участі у суспільно-політичному житті, вирішенні господарських і соціальних проблем.

В умовах утвердження плюралізму форм власності та господарювання ще залишається монополія колгоспів і радгоспів на виробництво сільськогосподарської продукції.

Серед практичних рекомендацій, висловлених у висновках, пріоритетне місце займають ті, в яких йдеться про прискорення процесу зміни економічного ладу в аграрному секторі, утвердження ринкових відносин у взаємовідносинах хліборобів із державою, іноземними партнерами, прийняття нових законів з питань аграрних відносин, взаємовідносин між різними категоріями землевласників та хліборобами і державою. Пропонується створити при районних органах державної адміністрації мережі консультаційних пунктів для надання усім категоріям хліборобів допомоги з агроветеринарних, організаційно-економічних, правових і соціальних питань; організувати видання спеціальної літератури для хліборобів з професійних і правових знань; організувати високорозвинуту ринкову інфраструктуру - товарні, валютні, фондові біржи, страхові компанії, школи бізнесу, торгові доми, вільні економічні зони.

В умовах, коли фермерські господарства ще не можуть самостійно вирішувати проблеми свого існування і діяльності, а реформовані колективні підприємства не мають потрібної для господарювання в умовах ринку інфраструктури, доцільно створювати кооперативи, особливо спеціалізовані та кредитні.

В дисертації обгрунтовані деякі напрями наукових досліджень з історії українського села.

Предметом спеціальних досліджень могли б стати такі проблеми, як:

- особливості суспільно-політичного розвитку села в умовах багатопартійності; відродження традицій українських хліборобів, їх гуманітарне виховання за умов політичного плюралізму і багатопартійності; участь хліборобів у суспільному житті України; підготовка кадрів для ринкового аграрного сектора; місце і роль виробничої сільськогосподарської інтелігенції в утвердженні державної незалежності України; розвиток кооперативного руху в аграрному секторі України; зміни у соціальній структурі українських хліборобів у процесі проведення сучасної аграрної реформи; фермерство як новий соціальний прошарок української незалежної держави; зміна економічних відносин на селі в умовах плюралізму форм власності та господарювання; суть і напрями програм соціального захисту селянства в умовах плюралізму форм вл-

сності та господарювання; громадсько-політичні об'єднання українського селянства тощо.

Існує потреба видання тематичних документальних збірників: "Нові законодавчі акти з аграрно-селянського питання", "Сучасна земельна реформа в Україні", "Розвиток фермерства в незалежній Україні", "Кооперативний рух в аграрному секторі України в сучасних умовах".

Важливо і необхідно переосмислити положення і оцінки щодо публікацій та дисертацій, які видані та захищені у 70-80-х і на початку 90-х років /до проголошення державної незалежності в республіках колишнього Радянського Союзу/. При цьому особливої уваги потребує аналіз історіографічних праць, в яких проведено розгляд досліджень з аграрно-селянського питання в умовах так званої перебудови, коли значно поглибилися кризові явища у сільському господарстві в усіх республіках колишнього СРСР, в тому числі в Україні. Велику користь принесе читання для студентів сільськогосподарських вузів спецкурсів з історіографії проблем аграрної політики та історичних аспектів зміни економічного ладу на селі.

Таким чином, проведені дослідження показує, що в українському селі відбуваються докорінні зміни в усіх сферах життя, утверджується багатокладність, відроджуються традиції кліборобської праці. Реалізація "Загальної концепції аграрної реформи та механізму її реалізації" сприятиме перетворенню аграрного сектора у високоефективний, працівників сільськогосподарського виробництва - у справжніх господарів, рівноправних громадян незалежної України.

Основні положення дисертації та результати дослідження
викладені у публікаціях:

Михайлюк В.П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні /70-ті - початок 90-х років. - К.-Луганськ: УДАУ, 1992. - 181 с.

Михайлюк В.П. Джерела партійних архівів про розвиток агропромислового комплексу в республіці /1971-1980 рр./ // Архіви України. - 1984. - №6. - С.53-56.

Сорока П.О., Михайлюк В.П. Партійне керівництво розвитком агропромислового комплексу. - К.: Знання", 1984. - 16 с.

Беренштейн Л.Е., Бондаренко А.В., Михайлюк В.П. Партийное руководство реализацией Продовольственной программы // Научн. труды по истории КПСС / Возрастание руководящей роли КПСС в условиях строительства социализма и коммунизма / Историкография проблемы. - К.: Вища школа, 1985. - С.88-94.

Гуменюк В.И., Михайлюк В.П. Формирование морально-политических и деловых качеств инженера агропромышленного комплекса в процессе преподавания общественных дисциплин в сельскохозяйственном вузе // Методологические проблемы науки и техники в условиях ускорения социально-экономического развития / Тезисы докладов областной научно-методической конференции по итогам работы методологических семинаров в системе марксистско-ленинского образования, 6 мая 1988 г., г.Донецк: ДГУ, 1988. - С.67-68.

Михайлюк В.П. Перестройка экономических отношений в аграрном секторе Украины /80-е годы. Общественно-политический аспект/. - Луганск: ЛСХИ, 1991. - 184 с.

Михайлюк В.П. На путях перестройки // Сартана: взгляд сквозь годы. - Луганск: Ред.-изд. отдел облпечати, 1992. - С.26-37.

Матеріали до лекції "Україна" - незалежна демократична держава" // Демократична революція 1917-1918 років - важлива віха у боротьбі українського народу за державну незалежність / Член авторського колективу. - К.: УСГА, 1992. - 65 с.

Із історії сільськогосподарської кооперації в Україні / Член авторського колективу. - К.: УСГА, 1992. - 27 с.

Висвітлення аграрних відносин в працях вчених та політичних діячів української діаспори / Член авторського колективу. - К.: УСГА, 1992. - 48 с.

Беренштейн Л.Е., Галаган В.Я., Михайлюк В.П., Прокіпенко И.П. Основные направления реформы аграрного сектора независимой Украины. - К.: УСГА, 1992. - 35 с.

Котигоренко В.А., Михайлюк В.П., Румянцев С.Д. Использование публицистики в курсе политической истории XX века // Вопросы общественных наук. - Вып. 89. - К.: Либідь, 1992. - С.17-21.

Михайлюк В.П. Деякі аспекти розробки проблем суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку українського села /кінець 80-х - початок 90-х років/. - Луганськ: ЛСГІ, 1993. - 16 с.

Михайлюк В.П. Вчені української діаспори про розвиток аграрних відносин в Україні / На матеріалах публікацій 70-х - початку 90-х років/ // Матеріали отчетной науково-технічної конференції співробітників ЛСХИ по итогам 1992 года. - Луганськ: ЛСГІ, 1993. - С.109.

Михайлюк В.П. Шляхи та суспільно-політичні і економічні перспективи розвитку фермерства в Україні. - Луганськ: ЛСГІ, 1993. - 17 с.

Подписано к печати 09.09.1993г
Формат 60x84 1/16 Объем в физ.п.л.-2,1
Заказ#186 Тираж-100

г.Луганск редакционно-издательская группа ЛСХИ

463150

AB 28.171

AB 28.171